

O‘ZBEK TILIDA MOTAM SEMANTIK MAYDONINING LEKSIK SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Mushtariybonu Jaloliddinova Jamoliddin qizi,
Andijon davlat universiteti 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida motam semantik maydoniga oid ayrim so‘zlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: semantik maydon, yadro, periferiya, arxisema, frazema.

Maydon nazariyasi haqidagi nazariy fikrlar o‘tgan asrda paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, u hozir ham eng dolzarb mavzulardan hisoblanadi. Semantik maydon nutqning turli qismlariga birlashtirilgan va o‘zgarmas ma‘noga ega bo‘lgan tegishli til birliklarining iyerarxik tarzda tashkil etilgan to‘plamidir. Semantik maydon tushunchasi keng tarqalgan bo‘lib, uning tadqiqotchilari soni doimiy ravishda ortib bormoqda. Semantik maydon nazariyasi bilan shug‘ullangan tilshunos V.B.Tyuzinning ta‘kidlashicha, leksik-semantik maydon tushunchasining yagona aniq izohi bo‘lmasa-da, ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan qayt etilgan asosiy belgilari mavjud.

Avvalo, leksik-semantik maydon o‘zida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan leksik-semantik birliklarni aks ettiradi.

Ikkinchidan, leksik-semantik maydon asosida maydonning barcha komponentlari bilan bog‘liq bo‘lgan yadro elementi yotadi.

Shuningdek, leksik-semantik maydon bo‘lishi shart bo‘lgan ikki hududdan – yadro va periferiyadan iborat strukturaga ega. Shunday qilib, leksik-semantik maydon bu – umumiy yadro elementiga ega, o‘zaro bog‘liq bo‘lgan semantik birliklar sistemasidir. Leksik-semantik maydon yadrosiga barchaga ma‘lum bo‘lgan va faol qo‘llaniluvchi so‘zlar, periferiya qismiga esa kam qo‘llaniluvchi va ko‘pchilikka uncha tanish bo‘lmagan so‘zlar kiritiladi.

Masalan, o‘zbek tilida “Motam” leksik-semantik maydoni yadrosi motam leksemasi hisoblanadi. Markaz tarkibiga ma‘noviy jihatdan yaqin bo‘lgan ta‘ziya, aza, judolik, o‘lim kabi so‘zlar kiradi. Periferiyada maydon yadrosi bilan bog‘lanishli

aloqada bo`lgan qabr, yig`i, tobut, kafan, vasiyat, meros kabi bir qator leksemalar joylashgan.

O`zbek tilida motam konsepti ikki xil ma`noda qo`llaniladi: 1) yaqin yoki mo`tabar kishining o`limi tufayli yuzaga kelgan qayg`uli holat; 2) qattiq tashvish, qayg`u-alamli holat. Motam leksik-semantik maydoni deganda invariant motam arxisemasi atrofida birlashgan, ushbu maydonda o`z o`rniga ega bo`lgan, turlicha morfologik va sintaktik tuzilish va qolibga ega, invariant ma`noga turli darajada yaqin yoki distant(bosh ma`nodan uzoqlashgan) ma`noviy aloqada bo`lgan, bir va undan ortiq ma`noli, mono- yoki polifunksional, o`zaro paradigmatic, sintagmatic aloqada bo`lgan, vaziafalariga ko`ra faol va nafaol, ifodaliligi jihatidan turlicha bo`yoqdorlikka ega til birliklari sistemasini tushunamiz. Ya`ni motam semantik maydoni tarkibida turli sathlarga taalluqli bo`lgan til birliklari teng mavqeda. Ular tuzilishi, tilning qaysi sathiga oidligi semantik xususiyati bilan farq qiladi, ammo ijodkorning ongida o`rnashib qolgan umumiy mazmun bilan birlashgan.

Motam semantik maydoni tuzilishida o`zaro bog`liq bo`lgan bir qator konseptual maydonlar mavjud. Tilimizdagi mazmunan o`lim tufayli yuzaga keladigan qayg`uli holat ma`nosini anglatuvchi aza, ta`ziya, g`am, qayg`u, kulfat, judolik kabi leksik birliklar mana shu maydonga birlashadi va umumlashgan tarzda motam semantik maydonini shakllantiradi. Bundan tashqari, semantik maydon tarkibiga motam marosimi urf-odatlarini bog`liq bo`lgan tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar ham kiritiladi. Bu mazkur semantik tuzilmaning ko`p qirrali ekanligi va murakkabligidan dalolat beradi.

Motam semantik maydonini tashkil etuvchi birliklarning aksariyat qismi bevosita o`lim sememasi bilan bog`liq. Quyida biz o`lim sememasining frazeologik va paremik birliklar orqali ifodalanishini tahlil qilamiz. Masalan, o`lim to`shagida yotibdi birikmasi o`limi yaqin holatda bo`lgan odamga nisbatan qo`llaniladi: O`lim to`shagida yotganida ham hazilni qo`ymagan edi. (T.Obidov. Yusufjon qiziq). O`sal bo`lmoq iborasi og`irlashib qolmoq, o`lim oldida yotmoq semasini ifodalaydi: Bemor kundan kun battar bo`lib, oxiri o`sal bo`ldi. (Abdulla Qahhor. Bemor)

O`lmoq leksemasi mantiqiy va mazmuniy asos bo`lib quyidagi frazemalar shakllanganligini ko`rishimiz mumkin: dunyodan o`tmoq, dunyodan ketmoq, ko`zini yummoq, olamdan o`tmoq, olamdan ketmoq, nafasi tindi, engak tashlamoq, nobud bo`lmoq, qaytish qilmoq, yuragi urishdan to`xtadi, oxirgi yo`lga kuzatmoq, paymonasi to`ldi, mazasi bo`lmadi, jonini jannatga yubormoq, jannati bo`lmoq, bandalikni bajo keltirmoq, dunyodan ko`z yummoq, dunyodan ko`zi ochiq ketmoq, vafot qilmoq, vafot etmoq, oradan ketmoq, qazo qilmoq, halok bo`lmoq, jon bermoq, shahid bo`lmoq, xudoning hukmini bajarmoq, xazon bo`lmoq kabilar.

Bu frazemalar orasidagi vafot etmoq, olamdan o`tmoq, o`zini topshirmoq, rixlat qilmoq, safar qilmoq, qazo qilmoq, ko`z yummoq, qaytish qilmoq kabilar o`lmoq leksemasi orqali ifodalangan tushunchaning yumshoqroq ifodasi bo`lsa, to`ng`iz qo`pmoq, yer tishlamoq kabi iboralarda salbiylik bo`yog`i mavjud.

Tog`ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida jon bermoq iborasi o`lmoq ma`nosini ifodalash uchun qo`llanilgan: El-yurt otamiz jon bermish tuproq uzra oppoq yalov qadab oladi.

Xudo rahmat qilsin, tuprog`i yengil bo`lsin, joyi jannatda bo`lsin, oxirati obod bo`lsin, dargohida qabul qilsin, qaro yerlari nurlarga nurlarga to`lsin, Jannat bog`chalaridam ato etsin, bu dunyoda ko`rmaganlarini u dunyoda ko`rsin, obi zamzam suvlaridan ato qilsin, o`z rahmatiga olsin kabi birikmalar esa vafot etgan kishini Xudo o`z marhamatiga sazovor qilishini tilab aytiladi.

Azob chekmoq, alam chekmoq iboralari yaqinidan ayrilgan insonning qiyin holatga tushib, azoblanishi ma`nosini ifodalaydi.

Shuningdek, motam semantik maydoniga tegishli tabu va evfemizmlarda aza, janoza, ma`raka, qa`da, hayit singari urf-odat leksemalari ma`lum ma`nolari orqali ishtirok etadi. Jumladan: Yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydali; Kinga –to`y, kinga aza; Azalik joyda odmi bo`l tarzidagi paremalarda aza, janoza leksemalariga xos “marosim”, “ko`pchilikka xos”, “motam, qayg`u” semalar mavjud.

Ma`rakada topib gapirgan – dono, O`zini tutib gapirgan ham – dono; Osh ko`p bo`lsa, qa`da ko`p maqollarida ishtirok etgan ma`raka, qa`da leksemalari ma`nolari

tarkibidagi “marosim”, “ko`pchilikka xos”, “motam, qayg`u”, “yig`in” kabi semalar kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Begmatov E. Hozirgi o`zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent, 1985.
2. Begmatov E., Ne`matov H., Rasulov R. Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi (Sistem leksikologiya tezislari) // O`zbek tili va adabiyoti. – 1989, 6-son. – B.35- 40.
3. Ne`matov H., Rasulov R. O`zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O`qituvchi, 1995.
4. Iskandarova Sh. O`zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o`rganish (shaxs mikromaydoni): Fil. fanlari dok.. .diss. avtoreferat. – Toshkent, 1999.
5. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка: Автореф. дис... д-ра фил. наук. – Ташкент, 1961.;
6. Сосюр Ф. Де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977.

